

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ІНОЗЕМНОЇ ФІЛОЛОГІЇ
КАФЕДРА РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ

МОВНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ МЕНТАЛЬНОГО ПРОСТОРУ ЛЮДИНИ

Колективна монографія

ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ
ФІЛОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Том 3

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РІВНЕ 2020

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ІНОЗЕМНОЇ ФІЛОЛОГІЇ
КАФЕДРА РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ

МОВНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ МЕНТАЛЬНОГО ПРОСТОРУ ЛЮДИНИ

Колективна монографія

ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ
ФІЛОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Том 3

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РІВНЕ 2020

УДК 81'37

М 74

Рецензенти:

Леміш Н.Є. доктор філологічних наук, професор
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

Толчеева Т.С. доктор філологічних наук, професор
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

Рекомендовано до друку вченою радою
Рівненського державного гуманітарного університету
(*протокол № 5 від 28 травня 2020 р.*)

Колектив авторів:

Аладько Д.О., Деменчук О.В., Калініченко М.М., Кінащук А.В., Кучма Т.В.,
Мізін К.І., Орел І.І., Павлова О.І., Павловська Л.О., Славова Л.Л., Тропіна Н.П.,
Чеберяк А.М.

Мовна концептуалізація ментального простору людини :
М 74 колективна монографія / кол. авт. ; голов. ред. О. Деменчук. Рівне: РДГУ,
2020. 135 с. (Історія та сьогодення філологічної науки ; т. 3).

Linguistic conceptualisation of person's mental space : Collective
work / auth. ; O. Demenchuk (ed.). Rivne: RSUH, 2020. 135 p. (History and
Contemporaneity of Philological Science ; v. 3).

У колективній монографії представлено розвідки, предметом аналізу яких є проблематика мовної реконструкції ментального світу людини. На матеріалі германських та слов'янських мов (англійська, німецька, чеська, польська, болгарська, українська, російська) розглянуто низку актуальних питань, присвячених семантичному моделюванню ментального простору людини, аналізу концептів ментальних ситуацій, вивченню природи функціонування ментальних образів, дослідженню властивостей ментальних категорій.

The collective work deals with the linguistic reconstruction of person's mental world. Based on the Germanic and Slavic languages (English, German, Czech, Polish, Bulgarian, Ukrainian and Russian), the paper focuses on the topical issues related to the semantic modelling of person's mental space, the analysis of mental situation concepts, the study of mental images functioning, the investigation of mental category features.

УДК 81'37

© Автори публікацій, 2020

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2020

ЗМІСТ

**МЕНТАЛЬНІ КАТЕГОРІЇ
У ВИМІРІ МОВОЗНАВЧИХ ПАРАДИГМ**

Кінащук А.В. ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ КАТЕГОРІЙ РАЦІОНАЛЬНОСТІ ТА ІРРАЦІОНАЛЬНОСТІ: ВІД ПОРІВНЯЛЬНО- ІСТОРИЧНОЇ ДО СИНЕРГЕТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ	6
Славова Л.Л. ПОНЯТТЯ РОЗУМІННЯ ТА НЕРОЗУМІННЯ У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ	19

**МЕНТАЛЬНІ СИТУАЦІЇ
У ЗІСТАВНО-ТИПОЛОГІЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ**

Аладько Д.О. МЕНТАЛЬНО-ЕМОЦІЙНА І ПОВЕДІНКОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЮДИНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ НОМІНАЦІЙ ПОСУДУ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ	28
Деменчук О.В. МОДЕЛІ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ ЛЕКСИКИ ДЕВІАНТНИХ МЕНТАЛЬНИХ СТАНІВ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, ПОЛЬСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ)	40
Кучма Т.В. ВЕРБАЛЬНІ АСОЦІАЦІЇ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ МЕНТАЛЬНОГО ПРОСТОРУ ЛЮДИНИ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, ПОЛЬСЬКОЇ ТА НІМЕЦЬКОЇ МОВ)	55
Мізін К.І. ОБ'ЄКТИВАЦІЯ СМИСЛІВ ДУРОСТІ У ГАСТРОКОНЦЕПТАХ (НА МАТЕРІАЛІ УСТАЛЕНИХ ПОРІВНЯНЬ АНГЛІЙСЬКОЇ, НІМЕЦЬКОЇ, УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ) ...	63
Павловська Л.О. АРХЕТИПНІ МІФОЛОГІЧНІ ОБРАЗИ В СЕМАНТИЦІ ВЕРБАЛЬНИХ ФОРМУЛ ПОБАЖАНЬ У РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ ...	70

**МЕНТАЛЬНІСТЬ
У НАЦІОНАЛЬНІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ**

Орел І.І. ВІДОБРАЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ В СЕМАНТИЦІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З ФОЛЬКЛОРНИМ КОМПОНЕНТОМ	80
Павлова О.И. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКОГО ТЕРМИНОПОЛЯ «МЕНТАЛЬНОЕ ЗДОРОВЬЕ ЧЕЛОВЕКА»	92
Тропина Н.П. ВТОРИЧНЫЕ ПРЕДИКАТЫ МЕНТАЛЬНОСТИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ	102

**МЕНТАЛЬНІ МОДЕЛІ
У ВИМІРІ ЛІНГВОДИСКУРСИВНИХ ПРАКТИК**

Чеберяк А.М. МОВНИЙ ПОРТРЕТ Д. ТРАМПА У ЛІНГВО- КОГНІТИВНОМУ ТА КОМУНІКАТИВНОМУ АСПЕКТАХ	113
---	------------

**МЕНТАЛЬНІ ОБРАЗИ
У ПРОСТОРИ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ**

Калініченко М.М. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ОБРАЗ ЛЮДИНИ В ЛІТЕРАТУРІ ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ	126
---	------------

**МЕНТАЛЬНІ КАТЕГОРІЇ
У ВИМІРІ МОВОЗНАВЧИХ ПАРАДИГМ**

Кінашук А.В.

аспірантка

Рівненський державний гуманітарний університет

**ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ КАТЕГОРІЙ РАЦІОНАЛЬНОСТІ
ТА ІРРАЦІОНАЛЬНОСТІ: ВІД ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОЇ
ДО СИНЕРГЕТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ**

Постановка проблеми. До питання категорій у мовознавстві неодноразово зверталися дослідники різних шкіл і напрямів. Об'єктом дослідження були категорії: властивостей і стану в аспекті системно-функціональної взаємодії (Д. Миронова), категоричності / некатегоричності висловлювань у мовній картині світу на матеріалі російської мови (Г. Гущина), роду та його ментальної репрезентації в англійській, німецькій, іспанській, російській та інших мовах (І. Серова), виділеності / невиділеності окремих частин мовного повідомлення в руслі мовленнєвого моделювання (Т. Станчуляк), спрямованості як відображення просторових відношень із позиції функціональної граматики (С. Полякова), образності й основних видів образних засобів мови (С. Мезенін), бажання в межах теорії модальності волевиявлення (О. Гапеева); модальності та її змістової наповненості на матеріалі англійської мови (К. Фінтель) та ін. Сучасні підходи в мовознавстві декларують необхідність і доцільність дослідження категорій, які характеризують мовну когніцію людини. На особливу увагу заслуговують категорії раціональності й ірраціональності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упродовж останніх десятиліть науковці все більше замислюються над питанням співвідношення категорій раціонального й ірраціонального. До питання розмежування названих категорій зверталися вітчизняні (І. Голубовська, Л. Дротянко, Л. Лобик, А. Чорна й ін.) та закордонні дослідники (Ю. Давидов, Д. Даніель, М. Куш, Е. Невелл, Н. Мудрагей,

Дж. Рітцер, С. Орлов, Е. Селінджер, А. Шопенгауер та ін.). Поняття раціонального й ірраціонального на сучасному етапі стало предметом численних досліджень. Авторські напрацювання спрямовані на пошуки співвідношення умовисновків і структури мови з подальшим представленням логічного аналізу мови (О. Кривоносов), вивчення мови в руслі лінгвістичної теорії квантифікації, запозиченої з математичної логіки (О. Кіклевич), дослідження раціональних основ у синтаксисі французької мови (Є. Серебренікова) та ін. З позиції вивчення ірраціонального окреслені розвідки на предмет моделювання семантичної деривації ірраціональної лексики (О. Деменчук), аналізу ірраціонального розуміння, представленого в мові однойменним лексичним пластом (Б. Іомдін), синергетичного поєднання лінгвістичного та філософського з метою вербалізації трансцендентного (С. Гураль, Г. Петрова, В. Смокотин) та ін. У руслі зіставлення обох категорій у мові здійснювали свої дослідження Л. Гавелкова, розглядаючи раціональність і емоційність на матеріалі російських і чеських народних прикмет, Н. Коновалова, характеризуючи раціональну й емоційну оцінку в народній фітонімії, П. Лекант, презентуючи раціональний і чуттєвий потенціал російської граматичної системи тощо.

Одним із найвагоміших чинників, які впливають на формування позиції науковця щодо того чи іншого мовознавчого явища, є та епоха й ті дослідницькі віяння, що представлені як панівні. Не стають винятками позиції науковців щодо категорій раціональності й ірраціональності. Інтерпретація та переосмислення названих категорій в історичній перспективі часто виявляють особливості розвитку або причини занепаду тієї чи іншої наукової парадигми. Оскільки такі процеси характерні й для мовознавчої науки, вважаємо за необхідне простежити динаміку досліджень категорій раціональності й ірраціональності в лінгвістичному висвітленні.

Поставлена мета досягається через розв'язання таких конкретних завдань:

- схарактеризувати ключові мовознавчі парадигми (порівняльно-історичну, структуралістську, комунікативно-функціональну, когнітивну та синергетичну) на предмет досліджень категорій раціональності й ірраціональності;
- висвітлити категорії раціональності й ірраціональності упродовж становлення та розвитку ключових мовознавчих парадигм;
- з'ясувати особливості інтерпретації досліджуваних категорій на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки;
- визначити перспективи подальших досліджень категорій раціональності й ірраціональності в мовознавчому аспекті.

Виклад основного матеріалу. Сфера чуттєвого не лише втілюється в усталених звичаях та побуті (давні вірування людства в різні божества, магія, лиховісні передчуття, передбачення, пророцтва тощо), а реалізована передусім у мові, за допомогою якої людина може виразити все те свідоме та несвідоме (що спадає на думку, закрадається в серце, відчувається душею, нізвідки падає на голову тощо), те, що вона здатна пояснити (раціональне), і водночас не має уявлення про його походження та перебіг (ірраціональне).

Для дослідження категорій раціональності й ірраціональності в розвідці застосовано дуалістичний підхід. Під дуалізмом розуміємо поєднання двох протилежних понять, принципів, категорій, учень із метою детального дослідження кожного з них на основі їхнього порівняння та зіставлення в межах певного періоду. Необхідність дуалістичного підходу в дослідженні вмотивована наявністю категорії раціональності в мовознавчих парадигмах, яка була протиставлена або ж співіснувала з категорією ірраціональності. Попри неодноразові спроби дослідників дати роз'яснення раціональним та ірраціональним вчинкам, рішенням, висловлюванням, обидві категорії інтерпретувалися по-різному, зокрема й у мовознавстві в період домінування різних лінгвістичних теорій, серед яких виокремлюють порівняльно-історичну, структуралістську, комунікативно-функціональну, когнітивну та синергетичну.

Вказаним парадигмам передував період «донаукового» мовознавства, коли порушувалися основні лінгвістичні проблеми: походження мови, її фонології, морфології, синтаксису, лексики, взаємовідношення логічних і граматичних категорій. Відзначаємо, що більш виразними щодо вивчення категорій раціональності й ірраціональності мовознавчі дослідження стали після зміни типів цивілізацій: від безпосередньо релігійно-міфологічного типу мислення (який керується ірраціональністю) до опосередкованого логічного типу мислення (що керується раціональністю). Витоки порівняльно-історичної парадигми віднаходимо ще в давньоіндійській, класичній і арабській наукових традиціях.

У давньоіндійському суспільстві особлива зацікавленість мовою виникла в середовищі жреців крізь призму категорії ірраціональності, що презентована магічним тлумаченням мови, коли побутувало вірування про магічну силу культового слова (Веди и грамматика Панини). Однак подальше накопичення знань і поява писемності стали причиною для оперування категорією

раціональності у спостереженнях за мовою, намаганнях описати та впорядкувати її за певною логікою. Низка теоретичних припущень, що мали місце у XII–XIII ст., увійшли до складу мовознавчої науки XIX ст.

Порівняльно-історична парадигма, що ґрунтувалася на дослідженні походження мов, їхнього еволюційного розвитку та порівняння, окреслює кореляцію категорії раціональності й ірраціональності, опираючись на відношення мови й мислення в мовознавстві.

Логічний підхід як спосіб пізнання мови, її універсальних властивостей відшукав своє втілення в раціоналістичних концепціях, покладених в основу граматики Пор-Рояль («Всезагальна та раціональна граMATика» А. Арно і К. Лансло). ГраMATика всіх мов, базована на категоріях логіки (раціональності), за переконанням дослідників, повинна бути універсальною, як і сама логіка, функціонувати за єдиними правилами, незалежно від часу та простору. Виявивши раціональні основи, загальні для всіх мов (універсальні інваріанти їхніх значень – лексичних і граMATичних), і головні розбіжності, які в них трапляються (своєрідність цих мов в організації їхньої граMATичної системи), ця граMATика відіграла важливу роль в осмисленні загальних законів побудови мови та поклала початок загальному мовознавству як спеціальній науковій дисципліні. Усвідомлення факту множинності мов і їхньої безмежної різноманітності послугувало стимулом для розроблення прийомів порівняння і класифікації мов, формування основ порівняльно-історичного мовознавства (Глебкин, 2014).

Водночас «раціональні» погляди й теорії дослідників порівняльно-історичного мовознавства дають перші паростки для зародження категорії ірраціональності, втіленої у психологічному напрямі (В. Фон Гумбольдт, Г. Штейнталь, О. Потебня й ін.). Одними з перших у порівняльно-історичній парадигмі ці дослідники звернулися до категорії ірраціональності, намагаючись пов'язати мову й мислення, де мова є засобом розвитку внутрішніх сил людини, її почуттів і світогляду: «Розум не може досягнути того, на що немає й натяку у сфері почуттів і сприйняття, і також не може увібрати сутність того, чого не можна сприйняти чуттєво, для чого відсутнє матеріальне втілення; але не може також бути тим, для чого немає поняття, для чого відсутня форма <...>. Фантазія та почуття викликають індивідуальні образи, у яких відображається індивідуальний характер народу» (Иванова, 2006).

У своїх працях В. фон Гумбольдт прагне розкрити «внутрішній дивно таємничий зв'язок усіх мов», де слово – відбиток не самого предмета, а його чуттєвого образу у нашій душі», й для дослідника «перш за все насолода – з кожною новою мовою долучатися до нової системи думок та почуттів» (Веды и грамматика Панини).

Не обходив категорію ірраціональності у своїх розвідках й О. Потєбня, який до невербалізованого мовлення відносив людську думку, що перебуває поза мовою або ж навіть вивищується над нею. Постулюючи твердження про чуттєво-образне мислення в давні часи, учений переконує, що тільки за допомогою абстрактного (тобто чуттєвого, а значить, й ірраціонального) від простого «імені» виникли більш складні граматичні категорії, як-от: дієслово, прислівник та ін. (Веды и грамматика Панини).

У продовженні вивчення невербалізованого мовлення К. Гюбнер відносить до цієї категорії явища так званого нумінозного (божественного) світу, де «нумен» – знак вищої сили, що дається людині через часто миттєве споглядання деякої предметної персоніфікації цієї сили у природі. Нумінозний світ можемо пояснити суто за допомогою категорії ірраціональності, оскільки нуміозне в розумінні дослідника представлене як ілюзії, таїна, містерії, чаклунство, інші сфери ірраціонального, які залишаються неясними для свідомості, а отже, і для їх описання засобами мови (Дротянко, 2001, с. 33).

Ще більше уваги категорії ірраціональності у своїх розвідках приділяє К. Фосслер, який обстоює думку про наявність душі й інтуїтивну діяльність індивіда, яка полягає у втіленні інтуїції та фантазії людини в мовленні (Веды и грамматика Панини).

Водночас на становлення таких поглядів К. Фосслера вплинув Б. Кроче, який розділяв пізнання на два види: інтуїтивне та логічне. Інтуїтивне пізнання надає пізнанню індивідуального, тоді як логічне – універсального. Апарат пізнання, за Б. Кроче, перебуває між двома полюсами: полюсом чистої інтуїції і чистого поняття. Твердження про те, що лінгвістика не має нічого спільного з логічним пізнанням і повинна базуватися на інтуїтивному пізнанні, було покладено в основу естетичної неофілології, представлені в роботах К. Фосслера («Позитивізм та ідеалізм у мовознавстві») та у працях представників італійської лінгвістики. Отже, своє завдання К. Фосслер вбачає в розробленні методів застосування інтуїтивного пізнання в конкретних дослідженнях: «оскільки я, як і Кроче, відношу мовознавство до групи історичних дисциплін, що базуються на

спостереженні (інтуїтивне пізнання), то в цій праці в результаті йдеться ні про що інше, як про проблему правильного застосування інтуїтивного пізнання до цілей об'єктивного історичного дослідження мови» (Амирова, Ольховиков & Рождественский, 2005, с. 474-475).

Однак психологічний напрям у порівняльно-історичному мовознавстві зазнав критики у зв'язку з виявленням його слабких сторін: насамперед надмірного перебільшення ролі психологічних чинників у мові та вираження індивідуальних станів душі людини. Дослідження категорії ірраціональності перебувають у кризовому стані, а нові підходи до вивчення мови натомість віднаходять своє втілення у працях молодогограматиків (Ф. Царнке, І. Шмідт, Г. Пауль та ін.), які передусім опиралися на категорію раціональності, намагаючись досліджувати фонетичний рівень і морфологічну структуру мови.

Наслідуючи ідеї універсальної та раціональної граматики порівняльно-історичного мовознавства, думка про глибинне вивчення структури мови стає панівною для наступної наукової парадигми – таксономічної (структуралістської). Науковці цієї епохи (П. Фортунатов, Р. Якобсон, Ф. Де Соссюр та ін.) вдавалися до вивчення зв'язків між різними елементами мови, чіткого розмежування явищ синхронії та діахронії в мові, використання структурного аналізу, моделювання, формалізації лінгвістичних процедур (Вендина, 2016). До того ж відбулася така собі інтелектуалізація мови – поява в мові лексичних і граматичних засобів для вираження абстрактних понять із метою зростаючого контролю за емоційними елементами; такий ступінь раціоналізації мови, за якого висловлювання стають більш точними, а звідси – відбувається посилення інтелектуального аспекту мови (Амирова, Ольховиков & Рождественский, 2005, с. 565).

Натомість категорія ірраціонального була репрезентована як цілком логічна та раціональна. Структуралісти мали на меті вивчити несвідоме та приховані механізми знакових систем («ментальні структури» К. Леві-Стросса, «дискурсивні формації» М. Фуко й ін.), які, з позиції французьких структуралістів, трактувалися не як ірраціональні імпульси емпірично-біологічного характеру (З. Фрейд), а як логічні й раціональні. Наприклад, людина, яка нормально володіє мовою, застосовує у своєму мовленні граматичні структури, навіть не думаючи про них і, можливо, не знаючи про їх існування. А структурний метод дозволяє перейти від поверхневих, усвідомлених зав'язків до прихованих, неусвідомлених закономірностей (Штанько, 2002).

Інакше кажучи, породжуюча модель повинна володіти здатністю відбирати із множини висловлювань тільки ті і всі ті, які є реченнями наявної конкретної мови. Граматична правильність не передбачає осмисленості, оскільки правильність встановлюється інтуїтивно носієм мови – людиною, яка в умовах структуралістської парадигми перебувала «поза кадром». Ю. Волошин зазначає, що вчені тривалий час досліджували людину, «яка мовчить», отже, це послугувало причиною занепаду структуралістської парадигми на кінець 70-х рр. ХХ ст., хоча за її принципом (системно-структурний) й досі формують підручники, академічні граматики, довідкові видання тощо.

На зміну структуралістській приходить нова – прагматична (комунікативно-функціональна, антропоцентрична) парадигма, яка була покликана увести людину до центру лінгвістичних досліджень. З новими поглядами та попередніми напрацюваннями для науковців людина стає головною у вирішенні питань про «правильність або неправильність окремих висловлювань чи можливість або неможливість тієї чи іншої конструкції» (Государська, 2015, с. 60). Прихильники прагматичної парадигми осмислюють і досліджують світ – матеріальні об'єкти, виміри простору і часу (категорія раціональності), прояви духовного світу й абстрактних реалій (категорія ірраціональності) водночас, оскільки людина втілює в мові свій зовнішній вигляд (фізичний), внутрішній стан, емоції (інколи й ірраціональні), інтелект, ставлення до предметного (раціонального) і непередметного (ірраціонального) світу, інших людей (ірраціональні почуття: любов, прощення, відважність, відданість тощо) (Арутюнова, 1999, с. 3). Отже, комунікативно-функціональна парадигма спрямована на роз'яснення ірраціонального, вираженого мовою, з позиції його функціонального призначення (відшукати в ірраціональному раціональне). Дж. Брунер упроваджує думку про те, що в лінгвістиці та психології питання про ментальну сутність, стан, волю, інтенції, уявлення про навколишній світ, які сформульовані конкретною культурою, вже не можна вважати забороненими (Голубовська & Корольов, 2011, с. 9). Тому мову вже не досліджують окремо від її носія, а тільки в кореляції з його свідомим і несвідомим «як простір думки та дім духу» та з урахуванням усіх проявів її ролей: мова як код (знакова система); мова як засіб пізнання; мова як інструмент комунікації; мова як «дім буття духу народу» (Голубовська & Корольов, 2011, с. 9-10).

Подальший розвиток вивчення свідомого та несвідомого простежуємо в дослідженнях глибинних мовних категорій (ментальні утворення) у межах нової мовознавчої парадигми – когнітивної. Ментальні утворення, на думку Ж. Фоконьє, формуються учасником комунікації як деякі допоміжні засоби, що уможливають розуміння інших висловлювань і породжують власні. Для конструювання цих висловлювань учасник комунікації використовує вихідний (реальний) простір та за допомогою спеціальних «коннекторів» уставновлює зв'язок між реальним простором і ментальним. У такий спосіб вихідний (реальний) простір стає інтерпретацією категорії раціональності (логічного), тоді як ментальний – ірраціональності (психологічного). Теорія ментальних просторів Ж. Фоконьє віднаходить своєрідне продовження в теорії концептуальної інтеграції (Ж. Фоконьє та М. Тернер). Суть теорії полягає в тому, що базовий принцип еволюції мови і різних форм культури представлений як формування нових конструкцій на основі вже наявних, тобто передбачається постійне «прирощування» змісту. Цей процес можливий за виконання двох умов: здатність створювати нові думки на основі вже наявних (раціональна особливість людини, що відрізняє її від інших біологічних видів); утворення ментального простору (ірраціональна особливість людини), або бленду (blending space) на основі декількох базових ментальних просторів (input spaces). Як результат, бікомпонентна інтеграція приводить до створення нового шляхом перетворення (формування ментального – ірраціонального – простору) уже освоєних смислових структур (Глебкин, 2014, с. 108).

До смислових конструкцій у своїх поглядах звертається й О. Кубрякова, яка переконана, що знання відображає розуміння й осмислення світу, яке досягається предметно-пізнавальною діяльністю людини за активної взаємодії живої істоти з навколишнім середовищем. Однак дослідниця наголошує й на категорії ірраціональності: антропоцентрична риса разом із когнітивізмом, експансіонізмом й функціоналізмом слугують для виявлення зв'язків когнітивних структур людської свідомості (а подекуди і сфери позасвідомого) з мовними формами (Голубовська & Корольов, 2011, с. 10). Саме це викликає необхідність появи певних форм свідомості, які потрібно вивчати як результати обробки та переробки інформації, що надходить до людини з усіх її каналів – раціональних та ірраціональних, або об'єктивістських і суб'єктивістських, за термінологією Р. Ленекера. У своїй теорії когнітивної граматики

дослідник підтримує суб'єктивістський погляд на значення й відкидає об'єктивістський. Суб'єктивізм у когнітивній лінгвістиці прирівнює значення до концептуалізації або ментального досвіду, де може мати місце й категорія ірраціональності. Водночас об'єктивістську позицію Р. Ленекер вважає обмеженою, оскільки вона прирівнює значення до переліку тих умов, за яких воно є істинним. Суб'єктивістський погляд щодо значення, на думку науковця, ґрунтується на понятті «образність» – здатність людини до ментального формування уявлюваної ситуації за допомогою альтернативних способів (Елина, 2010, с. 11). Семантичне значення висловлювання притаманне не тільки внутрішнім властивостям об'єкта або ситуації, яка описується, а включає і те, як люди переважно думають про об'єкт або ситуацію і ментально відображають їх. Водночас висловлювання, істинні за однакових умов, або які мають ту саму референцію, можуть відрізнитися за значенням, оскільки представляють альтернативні способи ментального конструювання тих самих об'єктивних обставин і ситуацій. Такий тип конструювання застосовує образність із метою створення уявлюваної ситуації альтернативним способом. Згідно з теорією когнітивної граматики, мовець конструює уявлювану ситуацію певним способом, тобто обирає конкретний образ (із переліку альтернатив) для структурування його концептуального змісту з виражальною метою. Отже, незважаючи на інтуїтивну істинно-функціональну еквівалентність, речення часто різняться за значенням (Елина, 2010, с. 11).

Засаднича для когнітивної парадигми теорія концептуальної метафори Дж. Лакоффа та М. Джонсона також пов'язана з раціональним об'єктивізмом та ірраціональним суб'єктивізмом. У теорії концептуальної метафори акцент передусім зроблений на абстрактних поняттях, абстрактних структурах (не тільки словах, а й теоретичних конструктах). Як стверджують автори теорії, об'єктивізм є поглядом на світ «із позиції Бога», що претендує на виявлення об'єктивної структури світу, яка існує незалежно від людини і виражається за допомогою точних пропозицій, що підкорюються законам логіки (категорії раціональності). Такі пропозиції пов'язані з діяльністю розуму, а тіло не бере участі в когнітивних операціях. Такому підходові автори протиставляють іншу систему координат, за якої неможливий погляд із позиції Бога, а уявлення складаються з переліку можливостей, представлених світом людині для її існування. Образ світу народжується в повсякденній взаємодії світу й людини, що здійснюється значною мірою несвідомо (а значить, із застосуванням категорії ірраціональності). У мові така взаємодія

відображена головним чином поняттями базового рівня, які за своєю структурою відповідають звичайним перцепціям. На відміну від понять базового рівня, абстрактні поняття не співвідносяться безпосередньо з органами відчуттів. Ідеальні об'єкти не наділені тілами, і для повного їх розуміння та закріплення у свідомості пов'язаних із ними смислів необхідна їхня «матеріалізація», наділення їх перцептивними та пропріоцептивними характеристиками. На думку авторів теорії, саме концептуальна метафора й слугує головним засобом «матеріалізації» абстрактних понять. Концептуальні метафори покладені в основу інтуїтивного розуміння переносних значень конкретних слів і висловлювань учасниками комунікативного процесу і, відповідно, є частиною концептуальної системи звичайних носіїв мови. Однак, як відзначають Дж. Лакофф і М. Джонсон, не можна стверджувати, що такі метафори описують усі випадки розуміння та відтворення слів і висловлювань в їхньому переносному значенні (Глебкин, 2014, с. 86-87), отже, когнітивна парадигма постає тим напрямом, у якому успішно співіснують обидві категорії: раціональності й ірраціональності.

Дж. Лакофф намагався поєднати категорії раціональності й ірраціональності у своїх напрацюваннях, досліджуючи розуміння світу людиною, відображення знання про світ у мові через систему взаємопов'язаних понять – категорій, які формують концептуальну систему. Науковець разом з іншими когнітивістами також торкається поняття об'єктивізму та протиставляє йому експерієнціалізм. Згідно із традиційним (об'єктивістським) поглядом, мислення представлене як абстрактна, дематеріалізована логічна здатність. Вихідною ж передумовою експерієнціалізму є визнання залежності мислення від тілесної організації, (мислення ставиться в один ряд із такими фізіологічними здатностями, як слух, зір і т. ін.). Таке припущення автоматично фокусує увагу на образних засобах мислення – метафорах, метонімії, що зумовлені пізнавальними особливостями людини як біологічної та соціальної істоти. «Божественному» (або «машинному», вивільненому від тілесності) поглядові на світ «іззовні» протиставлений погляд на речі «ізсередини» свідомості суб'єкта, який пізнає. Водночас розрізняють структури базового рівня, які визначаються нашими тілесними здатностями сприйняття, та образно-схематичні структури. До базових структур належать концепти (не обов'язково елементарні), які сприймаються людьми як цілісні образи (гештальти), психологічно найбільш прийнятні для оперування. Під образно-схематичними структурами автор теорії

розуміє певні схеми, які людина насамперед накладає на світ, що сприймає, за допомогою розуму, презентований як «дещо набагато більше, ніж дзеркало природи або оператор символів» (Лакофф, 2004, с. 484). Дж. Лакофф переконаний, що «як різноманіття генофонду виду необхідне для того, щоб забезпечити виживання <...>, різні способи розуміння досвіду необхідні для нашого виживання як виду» (Лакофф, 2004, с. 437).

З огляду на ґрунтовні результати досліджень різних мовознавчих парадигм, де представлені різні способи розуміння свідомого та несвідомого, перед лінгвістами постало питання, чи здатна наука виразити словом – мовою – те, що завжди лишалося невираженим, чи може наука в її теперішньому стані дати можливість людині проникнути не тільки у сфери раціонального та логічного, але й до сфери не-раціонального (іраціонального) та нелогічного. Дати відповіді на ці питання покликана абсолютно нова підвалина в лінгвістичному поступові – синергетична парадигма (В. Вілдген, Б. Зернов, Р. Келер, Р. Піотровський, А. Полікарпов та ін.), яка одна з перших рівною мірою опирається на дослідження категорій раціональності й іраціональності. За законами взаємного доповнення, синергія раціональної логіки й іраціональної інтуїції організовує синтез мислення, який і надає особливої сили пізнавальному процесові. Іраціональне надходить до контексту раціонального: і перше, і друге виявляються частинами єдиного пізнавального процесу. С. Франк уводить до наукового обігу поняття «незбагненне» й ставить за мету відшукати адекватні слова для вираження незбагненого, яке, на переконання дослідника, усе ж доступне раціональному пізнанню, яке діє в єдності з іраціональною інтуїцією, оскільки спільна дія раціонального й іраціонального дає «повноту» знання (Гураль, Петрова & Смокотин, 2018, с. 10).

У ХХІ ст. лінгвісти продовжують досліджувати синергетичні властивості мови, проникаючи не лише у вербальне вираження раціональної думки і не тільки наслідуючи логіку вербально, але й перебуваючи в пошуку можливостей репрезентувати те, що для логіки недоступне, але з її допомогою (раціонально) можна висловити словом.

За результатами огляду лінгвістичних напрацювань зображуємо графік дослідження категорії раціональності й іраціональності у світлі порівняльно-історичної, структуралістської, комунікативно-функціональної, когнітивної та синергетичної парадигм (див. Рис. 1). У графіку обидві категорії позначені низхідними та висхідними лініями, які зливаються в одну суцільну,

що символізує спад, злет і поєднання (синергізм) досліджень категорій раціональності й ірраціональності в мовознавстві.

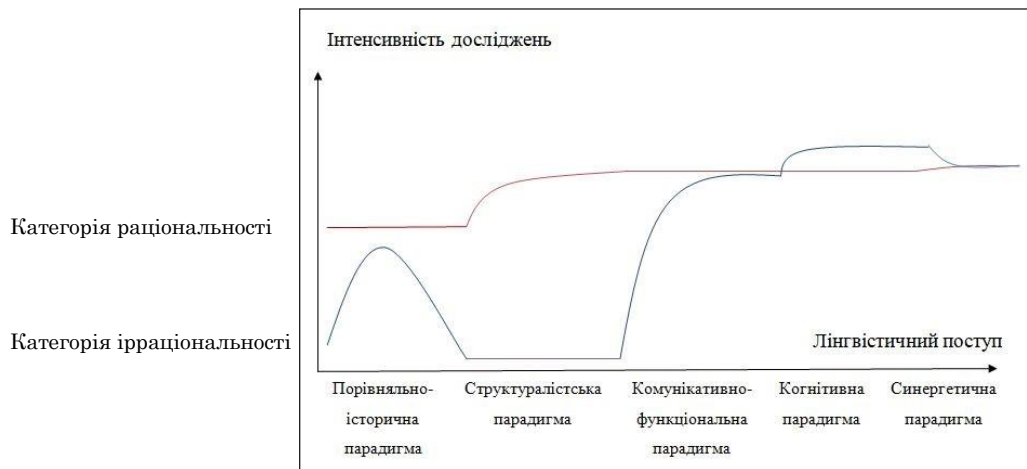

Рис. 1. Графік дослідження категорій раціональності й ірраціональності в аспекті мовознавчих парадигм

Висновки і пропозиції. Отже, будь-яка лінгвістична парадигма так чи інакше вплинула на формування та розвиток категорій раціональності (базованій на законах логіки й розуму) та ірраціональності (в основу якої покладений чуттєвий, емоційний, несвідомий стани). Водночас кожна з досліджуваних парадигм наділена власним переліком характеристик: логічність (порівняльно-історична парадигма), структурність (структуралістська), антропоцентризм (комунікативно-функціональна), інтелектуалізм (когнітивна), закон синергії (синергетична). Стагнації та занепаду зазнає категорія ірраціональності в період структуралістської парадигми, тоді як популярності й актуальності – у межах когнітивної. Унікальною для обох категорій стає панівна сьогодні синергетична, де об'єкт дослідження (раціональність та ірраціональність) розглядають злитно – не в опозиції одне до одного.

Перспективи подальших розвідок убачаємо в дослідженні категорії раціональності й ірраціональності на стику мовознавчих і немовознавчих (філософські, історіографічні, психологічні) парадигм із репрезентацією названих категорій із позицій лінгвофілософії, психолінгвістики, соціолінгвістики й ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Амирова, Т., Ольховиков, Б. & Рождественский, Ю. (2005). *История языкознания*. Москва: Издательский центр «Академия».
- Арутюнова, Н. (1999). *Язык и мир человека*. Москва: Языки русской культуры.
- Веды и грамматика Панини*. Available at: https://myfilology.ru/istoria_lingvisticheskikh_uchenii/vedy-i-grammatika-panini (дата звернення: 11.09.2019).
- Вендина, Т. (2016). *Введение в языкознание*. Москва: Юрайт.
- Глебкин, В. (2014). *Смена парадигм в лингвистической семантике: от изоляционизма к социокультурным моделям*. Москва: Центр гуманитарных инициатив.
- Голубовська, І. & Корольов, І. (2011). *Актуальні проблеми сучасної лінгвістики*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».
- Государська, О. (2015). Антропоцентризм як провідний принцип відтворення світу свідомістю людини (на матеріалі перекладу французьких відсоматичних термінів українською мовою). *Science and Education a New Dimension. Philology*, 3 (15), 68, 59-62.
- Гураль, С., Петрова, Г. & Смокотин, В. (2018). Выразить невыразимое: возможности синергетических усилий лингвистики и философии. *Язык и культура*, 42, 6-18.
- Дротянко, Л. (2001). *Філософські проблеми мовознавства*. Київ: КНЛУ.
- Елина, Е. (2010). Когнитивные теории значения: когнитивная грамматика Р. Лангакера. *Вестник Красноярского государственного педагогического университета имени В.П. Астафьева*, 2, 225-230.
- Иванова, Л. (2006). *Курс лекций по общему языкознанию*. Киев: Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова.
- Кубрякова, Е. (1994). Парадигмы научного знания в лингвистике и ее современный статус. *Известия РАН*, 53, 3-15.
- Лакофф, Дж. (2004). *Женщины, огонь и опасные вещи: Что категория языка говорит нам о мышлении*. Москва: Языки славянской культуры.
- Штанько, В. (2002). *Философия и методология науки*. Харьков: ХНУРЭ.

Наукове видання

МОВНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ
МЕНТАЛЬНОГО ПРОСТОРУ ЛЮДИНИ

Колективна монографія

Історія та сьогодення філологічної науки

Том 3

Academic Edition

LINGUISTIC CONCEPTUALISATION
OF PERSON'S MENTAL SPACE

Collective work

History and Contemporaneity of Philological Science

Volume 3

Формат 60x84¹/₁₆.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Гарнітура Century Schoolbook.

Ум. др. арк. 7,1. Наклад 100.

Редакційно-видавничий відділ

Рівненського державного гуманітарного університету

м. Рівне, 33000, вул. Ст. Бандери, 12

тел.: (0362) 26-48-83

Друк: «ПараГраф+»

м. Рівне, 33000, вул. Гетьмана Мазепи, 6/8

тел.: (0362) 26-49-27